

ҚЫПШАҚ АТАУЫНЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ

Ахметханова А.Н.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ
**e-mail: aijan.a.94@mail.ru*

Бұл мақала «қыпшақ» атауының шығу тарихын зерттеуге арналған. Қазақстан территориясын мекендеген түркі тілдес ру-тайпалардың арасында қыпшақтардың қазақ халқының қалыптасуы үдерісінде алатын орны айрықша және саяси тарихында да аса маңызға ие болған бірден-бір мемлекет. Мақалада қыпшақ тайпаларының «қыпшақ», «половцы», «кумандар» және т.б әртүрлі атауларының шығу тегі нұсқалары қарастырылады. Қыпшақ атауының пайда болуы туралы шетелдік және отандық тарихшылар мен лингвистердің ұсынған тұжырымдары мен теорияларға ғылыми негізде талдаулар жасалады. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін тарихымыз жаңа бағыт алып, көптеген зерттеулер жаңаша көзқарас тұрғысынан бағыт алуда. Солардың ішінде қазақ халқының қалыптасуында ерекше рөл атқарған ру-тайпалар тарихы. Қазақстан территориясын мекендеген көптеген тайпалық одақтар мен мемлекеттер еліміздің түптамасының қалыптасуына үлкен әсерін тигізді. Сондай саяси бірлестіктің бірі – Қыпшақ тайпасы және олар құрған Қыпшақ мемлекеті болды. Тарихи-географиялық аймақ Дешті Қыпшақты мекендеп, түркі ру-тайпаларының арасында саяси жағынан қуатты, саны жағынан көп болған Қыпшақтардың төл атауы «қыпшақ» этнонимінің шығу тарихын зерттеу тек қана отандық тарихшылар емес, сонымен қатар шетелдік тарихшылар мен лингвистердің назарын аудармты. Зерттеу мақаламызда «қыпшақ» атауының шығу тарихы мен мағынасын қарастыру мақсат етілді. Қыпшақ атауының пайда болу тарихы, саяси байланыстары туралы деректер қазақ тарихы үшін құнды болып табылады. Себебі тарихи деректерге сүйенсек, қазақ атауының қалыптасуына қыпшақ этникалық тобы өз әсерін тигізді. Оған себеп, қазақ тілі нақ осы қыпшақ тіл тобына жататындығы. Қыпшақ мемлекеті құлағанымен, оның құрмындағы тайпалар өмір сүруін жалғастырды.

Кілт сөздер: қыпшақ, половец, куман, этноним, тюркология, Дешті Қыпшақ, ру, тайпа

Кіріспе

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін тарихымыз жаңа бағыт алып, көптеген зерттеулер жаңаша көзқарас тұрғысынан бағыт алуда. Солардың ішінде қазақ халқының қалыптасуында ерекше рөл атқарған ру-тайпалар тарихы. Қазақстан территориясын мекендеген көптеген тайпалық одақтар мен мемлекеттер еліміздің түптамасының қалыптасуына үлкен әсерін тигізді. Сондай саяси бірлестіктің бірі – Қыпшақ тайпасы және олар құрған Қыпшақ мемлекеті болды. Тарихи-географиялық аймақ Дешті Қыпшақты мекендеп, түркі ру-тайпаларының арасында саяси жағынан қуатты, саны жағынан көп болған Қыпшақтардың төл атауы «қыпшақ» этнонимінің шығу тарихын зерттеу тек қана отандық тарихшылар емес, сонымен қатар шетелдік тарихшылар мен лингвистердің назарын аудармты. Зерттеу мақаламызда «қыпшақ» атауының шығу тарихы мен мағынасын қарастыру мақсат етілді.

Жалпы бұл мәселеге қалам тартқан, өз зерттеулерін арнаған тарихшы-ғалымдардың алғашқы легі ХҮІІІ ғасырдан бастау алады. Әлбетте, бұл проблемада орыс зерттеушілері алғашқылардың бірі болып көңіл аударды. Олардың қатарында В.Н. Татищев, Н.М.Карамзин, С.М. Соловьев, В.Г. Василевский, П.В. Голубовский сынды тарихшылар мен ориенталистер (шығыстанушылар деген мағына береді, яғни шығыс халықтарының

тарихын зерттеушілерді осылай атаған) болды. Аталған зерттеушілер қыпшақтардың (половецтердің) тарихын Киев Русінің тарихымен тікелей саяси, экономикалық, этникалық, мәдени байланысы тұрғысынан қарастырып, сонымен қатар олардың басқа да халықтармен байланысын зерттеді [1; 2].

XX ғасырдың бірінші ширегінде көрнекті неміс шығыстанушысы И. Маркварт өзінің танымдық деңгейінің жан-жақты болуымен ерекшеленді. Оның Шығыс Еуропа елдерінде мұсылман мәліметтерін және олардың орта ғасырлық байланыстарын талдауға әрекет жасалуына байланысты түрік тайпалары тарихына алғашқылардың бірі болып жүгінеді [3].

Академик, атақты шығыстанушы В.В. Бартольдтың еңбектерінде, әсіресе «Түркістан моңғолдар шапқыншылығы дәуірінде» [4] және «Қыпшақтар» атты зерттеулерінде қыпшақтар мәселесі кеңінен әрі толыққанды көрініс тапты [5].

Соңғы 20-30 жылда Отандық тарихнамада қыпшақтар тарихын зерттеуде біршама алдыға жылжушылық болды. Себебі қарастырып отырған кезеңге қатысты көптеген араб, парсы деректері ғылыми айналымға қосылды. Осы салада өте көп еңбек сіңірген қыпшақтанушы Б.Е. Көмековтың есімін ерекше атауға болады [6-8]. Мәселенің көптеген аспектілері С.М. Ақынжановтың Қазақстанның ортағасырлық қыпшақтарына арналған монографиялық зерттеулерінде едәуір толық, жан-жақты талданды [9; 10].

Қазақстан тарихындағы орта ғасырлардағы қыпшақтар мәселесі, соның ішінде қыпшақ тайпаларының шығу тегі мен этникалық тарихы өз зерттелу тарихында күрделі дамуды бастан кешкендігін байқаймыз.

Материалдар мен әдістер

Қазіргі таңда қыпшақ атауының пайда болуы, саяси тарихы туралы тың деректер қатары көбеюде. Олардың кейбіреулері қауымдастық ішінде қолданылатын өзіндік атаулар болса, басқалары көршілес халықтар берген экзоэтнонимдер. Бастапқыда қыпшақтарға таңылған әртүрлі атаулардың барлығын анықтау қиын болды. Сондай этнонимнің ең көп тараған және белгілі нұсқалары – «қыпшақ», «половцы», «кумандар» және «күндер». Бұлар қыпшақтардың негізгі өзіндік атауы болып саналады. «Половцы» сөзі XII-XIII ғасырлардағы ежелгі орыс жылнамаларында оларды белгілеу үшін кеңінен қолданылған. «Кумандар» этнонимі Еуропада кең тараған, ал «кундар» нұсқасы венгр тарихи әдебиетінде Венгрияда қоныстанған қыпшақтарды және басқа да көшпелі топтарды белгілеу үшін көбірек қолданылған. Бұл белгілі атаулардан басқа дереккөздерде қыпшақ этнонимінің азырақ таралған жергілікті нұсқалары да айтылады. Оларға армянның «Хартеш», немістің «Валвен», «Фалвен», «Фалава» және латынның «Валани», «Валони», «Фалондар», «Фалагас» түрлері жатады. Зерттеуші Питер Голден де қыпшақтардың шығыс тармағы үшін «қаңлы» нұсқасын ұсынады [11, 245-251 бб].

Бұл көптеген атаулардың шығу тегі мен мағынасы ғасырлар бойы ғалымдар арасында пікірталас тудырды. Кейбір нұсқалар өз есімдері, басқалары көрші халықтар сырттан берген экзоэтнонимдер болып саналды. Кейінірек бұл терминдердің барлығының ортақ концептуалдық негізі бар, ол әр аймақтың тілдік және мәдени ерекшеліктерінің әсерінен әрбір нақты атауда әртүрлі көрініс табады деген пікірдің басымдыққа ие болуына алып келді.

Негізгі бөлім

Қыпшақ атауының әртүрлі нұсқаларының шығу тегін түсіндіретін кең тараған теориялардың бірі – түс ұғымы (адамның келбетіне қарай қандай түске ие екендігіне байланысты. Мысалы сары, ақшыл, қараторы және т.б.). Бұл концепция бойынша көптеген қыпшақ этнонимдері осы көшпелі топқа тән ашық, ақшыл, сарғыш реңктер ие болғандығын көрсетеді. Атаулардың түстерді білдіретін сөздерден пайда болуы туралы идея алғаш рет орыс тарихшысы және лингвист Ариста Куниктің еңбектерінде пайда болды [9, 84 б]. Ол «Половцы» сөзі орыстың «половы/полов» сөзінен шыққан, бұл ашық сары, бозғылт түсті дегенді білдіреді деп есептеді. Оның пікірінше, қыпшақтарды шаштарының ашық реңктері

үшін кун деп атаған. Бұдан келіп «половый» (екпін екінші «о» әрпіне түсіп тұр) – бозарған, ақшыл-сары түс деген мағына береді [12]. Бұл да половецтердің Азия құрлығындағы ақшыл шашты, европидтық нәсілге жататындығын нақтылай түседі. Кейіннен бұндай түске (адамның реңі) тұжырымдамасы жасалды. 1940 жылы А. Пономарев «Половцы» термині көшпелілердің басқа атауының аудармасы деген болжам жасады. Оны көне түркілердің «құма/куба» сөзімен байланыстырып, «бозғылт», «сұр-сары» дегенді білдіреді. В.Гордлевский де «Половцы» «қыпшақ» этнонимінің аудармасы деп есептеген. Кейінірек Дьердь Немет қыпшақ атауларының барлық белгілі нұсқаларын «сары», «бозғылт» деп аударған [13, 25-29 бб].

Кейбір зерттеушілер этнонимнің астарындағы ашық түсті қыпшақтардың өздерінің сыртқы түр ерекшеліктерімен – шашының немесе терісінің түсімен түсіндіруге тырысты. Алайда мұндай нұсқалар даулы болып қалады және жазбаша дереккөздермен жеткіліксіз дәлелденген. Басқа ғалымдар оны ашық реңкті жылқылардың түсімен немесе қыпшақ киімінің элементтерімен байланыстырды. Жалпы, бұл түркі көшпелі топ атауының алуан түрлі нұсқаларының шығу тегін түсіндіру тұрғысынан түс ұғымы кең танылған ұғымдардың біріне айналды. Оның аясында қыпшақ этнонимдерінің негізінде жатқан ақшыл реңктің қайнар көзі – шаш, тері, жылқы немесе киімге қатысты қайшылықтар бар. Бұл тұжырымдаманы одан әрі дамыту үшін жазбаша дәлелдемелерді қосымша зерттеу қажет. Түс ұғымымен қатар қыпшақ атауларының шығу тегінің аумақтық-географиялық теориясы да бар. Бұл теория бойынша этнонимдер осы көшпенділер өмір сүрген аймақтың табиғатын көрсетеді.

Белгілі нұсқалардың бірі «Половцы» атауын орыс тіліндегі «еденде» деген тіркеспен байланыстырады. Тарихшы Е.Скржинская бұл «өзеннің арғы бетіндегі жерлердің тұрғындары» дегенді білдіреді, яғни орыс пен қыпшақ жерінің шекарасы болған Днепр өзеніне сілтеме жасайды. Шежірелер қыпшақ-половецтердің Днепрдің сол жағалауында өмір сүргенін атап өтті. Осылайша, «Половцы» термині олардың Киев жерінен өзеннің арғы жағында тұратынын көрсетті. Белгілі ғалым Омелян Прицак гипотезасының да территориялық негізі бар. Ол «қыпшақ» этнонимін ұйғырлар орманды ұйғырларға қарағанда далада тұратын көшпелілерді белгілеу үшін бастапқыда қолданған деп есептеді. Прицак «қыпшақ» сөзінің өзін түркілердің «қоби/кови» сөзінен алған, «бос жер», «дала» дегенді білдіреді [1].

Теориялардың бірі «Құман/Куман» этнонимінің «адам», «халық» деп аударылған түркі тіліндегі «күн/хун» сөзімен байланысына негізделген. Демек, бұл нұсқа бойынша бұл атау «шығыс халқы» дегенді білдіреді. Кейбір ғалымдар атаудың түбірін табиғат құбылыстары мен заттарынан іздеген. Мысалы, Карл Менгес «құман» «кун» - «аққу» сөзінен шыққан, яғни «аққу адамдары» дегенді білдіреді деп болжаған. Ал «қыпшақ» этнонимі «қуыс ағаш діңі» немесе «қауыз, бос кеңістік» дегенді білдіреді. Теориялардың тағы бір тобы лингвистикалық алғышарттарға және сөздердің өзін талдауға негізделген. Сонымен, кейбір зерттеушілер «құман/қыпшақты» «құм» ұғымымен, басқалары «сәтсіз, бақытсыз, бос» ұғымдарымен байланыстырды.

Бастапқыда «қыпшақ» атауының және осы түркі тобына жататын басқа этнонимдердің шығу тегі туралы көзқарастар ортағасырлық жазба деректердегі ескертпелер негізінде қалыптасты. Бұл сөздің түсіндірмесін алғаш ұсынғандардың бірі парсы тарихшысы Рашид ад-Дин болды. Оның еңбектері мен басқа да мұсылман авторларының еңбектеріне сүйене отырып, «қыпшақ» термині «ағаштағы қуыс немесе қуыс», «қуыс, шірік, сәтсіз, бақытсыз» ұғымдарымен байланыстыра бастады. Мәселен, Орта ғасырлық тарихшы Рашид ад-диннің еңбегіндегі Оғыз-қаған туралы аңызда қыпшақтар оғыздардың 24 тайпасының бірі ретінде айтылады: «Оғыз-қаған Қыпшақ есімін беріп және оның тайпасы да осы атауды енші етіп алған аңыз бала, оғыздардың ит-барақ атты тайпаға жасалған сәтсіз жорығы кезінде дүниеге келген. Баланы ағаштың діңінің қуысынан тауып алып, сондықтан оған берілген есім – «қабық», яғни түрік тіліндегі мағынасы «ағаш діңінің шірігі» [14], - дегенді білдіреді. Бұл

жерде Оғыз-қаған ғұндардың билеушісі Мөде шаныюдін прототипі екендігін атап өтеміз. Сондай-ақ, ХҮІІ ғасырда Хиуа билеушісі болған, тарихшы Әбілғазы Баһадүр де: «Түркі тілінде іші қуыс ағашты қыпшақ дер еді» - дей келе, бұл оқиғаға егжей-тегжейлі тоқталып өтеді [15], - деген мәлімет береді. Көріп отырғанымыздай *gubcag* – *guvcag* нақты түрде бір затты білдіріп тұр, ол – «іші бос, қуыс шіріген ағаш». Бұл ерте түсіндірмелер кейінгі зерттеушілердің еңбектерінде көрініс тапты.

Түрлі тұжырымдарды қарастырудан көріп отырғанымыздай, атаулардың шығу тегін іздестіру ұзақ уақыт бойы жалғасып, әртүрлі бағытта – түстік символикадан бастап тілдік түбірлер мен табиғи бейнелерге дейін жүргізілді. Көптеген нұсқалардың өмір сүруге құқығы бар, бірақ жазбаша дереккөздерге негізделген қосымша аргументтерді қажет етеді.

Жалпы қазіргі ғылымда қыпшақ этнонимінің әртүрлі нұсқаларының шығу тегіне қатысты көптеген көзқарастар бар. Түс және аумақтық-географиялық тұжырымдамалар ең ықпалды болып қала береді, бірақ басқа табиғи және лингвистикалық теориялар да өз қолдаушыларын табады. Талқылаулар жалғасуда, жаңа дәлелдер мен жазбаша дереккөздерден алынған деректер сол немесе басқа гипотезаны растау үшін келтіріледі. Көптеген ғасырлар бойы зерттеушілер қыпшақ этникалық тобының атауларының шығу тегі туралы әртүрлі болжамдарды алға тартты. Көптеген теориялардың ішінен ғылыми ортада кеңінен таралған және танылған түстік және аумақтық-географиялық екі негізгі ұғым ерекшеленеді. Түс концепциясы қыпшақ этнонимінің барлық варианттары – «қыпшақ», «половцы», «кумандар» және басқалары түстің ашық, бозғылт, сарғыш реңктерін білдіретін сөздерден шыққандығына негізделген. Бұл теория бойынша атаулар көшпелілерге тән шаштың, терінің, жылқылардың немесе киім-кешектердің ашық түсін бейнелеген. Кейіннен осыған ұқсас идеяларды А. Пономарев, Д. Немет, К. Менгес және басқа да ғалымдар дамытты. Олар көне түркі түбірлерінен «кума/куба», «кова/куба» деген ақшыл, сарғыш реңктерді білдіретін этнонимдерді жасаған.

Территориялық-географиялық концепция қыпшақтардың атауларының шығуын, олар мекендеген өлкенің – негізінен ашық дала кеңістігінің табиғатымен байланыстырып түсіндіреді. Мұндағы ең әйгілісі О. Прицак гипотезасы болып табылады, ол «қыпшақ» терминін алғашында ұйғырлар орман топтарына қарсы дала көшпелілерін белгілеу үшін қолданған деп есептеді. Ол этнонимнің өзін түркі тіліндегі «бос жер», «дала» деген мағынаны білдіретін «*kobi/kovi*» сөзінен алған. «Половцы» атауын дала және егістік ұғымымен байланыстыру идеясы да ортағасырлық авторлардан бастау алған ұзақ дәстүрге ие. Кейбір зерттеушілер оны «егістіктер/далалардың тұрғындары» деп түсінді [16, 52-54 бб].

Осы екі негізгі ұғымды салыстыра отырып, бірқатар ортақ тұстарды атап өтуге болады. Біріншіден, бұл екеуі де қыпшақ халқы атауларының сан алуан нұсқаларының барлығының ортақ мағыналық негізі бар, ол әр этнонимде әртүрлі көрініс табады деген ойдан шығады. Екіншіден, түстік те, аумақтық-географиялық концепциялар да осы көшпелі топтың сыртқы байқалатын белгілерін – ақшыл реңктерін немесе далалық мекендеу ортасын көрсетеді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Отандық зерттеулерге тоқталатын болсақ көрнекті тарихшы М. Қозыбаев «Қазақ халқының тарихы хақында» еңбегінің «Қыпшақ белесі» тарауында: «Қазақ тарихына бағыштай айтсақ, бұл оғыз-қыпшақ дәурені үстем болған белес. Дәл осы тұста Ұлы далада қыпшақ халқы қалыптасты... Лев Гумилев айтқандай, ХІ ғасырда түркі суперэтнос санатында сөне бастады. Осы шақта түркілердің бағына 92 баулы қыпшақтар тарих сахнасына шықты... Ол түркі деген жинамалы этнонимді ысырып тастап, өзі суперэтносқа айналды, басқа түркі тайпаларының бірден-бір ұйытқысы болды. ХІІ ғасырда қыпшақтар бүкіл араб, парсы, славян, роман-герман халықтарының үрейін ұшырған күдіретке айналды. Ертістен Еділге, Шу мен Таластан Каспийге дейінгі біртұтас ен далада Қыпшақ одағы үстемдігін жүргізді. Ежелгі Оғыз даласы, ал енді Дешті Қыпшақ – Қыпшақ даласы атанды...

Тарихи әдебиетте қыпшақтарды болашақ қазақ этносының (протоқазақ) өзегі деген ұғым кездеседі» дейді. Яғни «Қыпшақ» және «Қазақ» атауы бірге пайды болды деген пікірді алға тартады. Қорыта айтқанда, дейді академик М.Қозыбаев, – «Қазақ» атауының даңқы Қыпшақ одағы әлсіреген, қыпшақтан қазақ, ноғай, өзбек, башқұрт, т.б. болып бөліне бастағанда әйгілі болды. Қыпшақ атауымен халық болып танылған қазақ барша түркі әулетінің қара шаңырағы болды» [16, 52-55 бб].

Яғни, бұдан шығатын қорытынды, қыпшақ атауының шығуы тығыз қазақ атауымен байланысты, сонымен қатар қазақ хандығының құрылуына түрткі болған қуатты мемлекеттердің бірі болды. Жоғарыда атап өткен негізгі екі теория бойынша қыпшақ атауының шығуын шетелдік ғалымдар түс концепсиясы яғни қыпшақтарды түр келбетіне қарап зерттесе, екінші теория аумақтық-географиялық қоныстануына қарай атаған. Сонымен бірге бұл екі теорияның арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Түс концепсиясы неғұрлым жалпы сипатта болады және түс көзі – шаш, тері, киім, жылқы туралы көптеген мәселелерді түсіндіруге мүмкіндік береді. Ал аумақтық ұғым атауларды рельеф түрімен – далалық, шөлейттік кеңістіктермен нақтырақ байланыстырады. Сонымен қатар, түс теориясын жақтаушылар ақшыл, сары реңкті білдіретін түркі түбірлерінен шыққан этнонимдердің әртүрлі тілдік нұсқаларын ұсынады. Территориялық концепцияда лингвистикалық талдау да бар, бірақ негізінен «дала», «далалық», «бос жер» ұғымдарының аудармасымен байланысты.

Екі жетекші тұжырымдаманың да күшті және әлсіз жақтары бар. Олардың түпкілікті расталуы немесе жоққа шығарылуы жазба деректерден тың деректер тартуға және қыпшақ этнонимдерінің барлық алуан түрлілігіне тереңірек лингвистикалық-семантикалық талдау жүргізуге байланысты. Қыпшақ этносы атауларының шығу тегін зерттеудің сан ғасырлық тарихына қарамастан, әлі де шешімін таппаған мәселелер мен одан әрі талдауды қажет ететін даулы мәселелер бар.

Басты мәселелердің бірі – «қыпшақ», «половцы», «кумандар» және т.б. белгілі этнонимдердің қайсысы осы түркі халқының өзіндік атауы. Көптеген зерттеушілер осы атаулардың барлығының жеке басын және ортақ шығу тегін таниды, бірақ олардың негізгі автохтонды нұсқасы әлі де күмән тудырады. Көбінесе түсті және аумақтық-географиялық ұғымдар бар, бірақ олардың бірқатар кемшіліктері мен осал тұстары бар. Атауларды ашық реңктермен байланыстыратын түс теориясында қыпшақтардың шашының, терісінің немесе киімінің түсіне қатысты айтарлықтай жазба деректер жоқ. Олардың негізінен әділ көрінісі туралы шағымдар алыпсатарлық болып табылады. Осы негізде тұтас этникалық топты түспен таңбалау мүмкіндігінің өзі де күмән тудырады.

Этнонимдерді «дала», «өріс», «бос жер» ұғымдарынан тудыратын аумақтық-географиялық концепция да жазба деректерден қосымша дәлелдеуді қажет етеді. Оны сынайтындар мұндай тұжырымдардың кейбір жалпылығы мен анық еместігін, сондай-ақ нақтылықтың жеткіліксіздігін атап көрсетеді. Екі негізгі теориядан басқа, көбінесе гипотетикалық, алыпсатарлық сипаттағы және фактілермен нашар дәлелденетін бірқатар балама гипотезалар бар. Олардың көпшілігі күмәнді лингвистикалық параллельдерге немесе табиғи объектілермен ерікті ассоциацияларға негізделген. Бар мәселелерді шешу, даулы мәселелерді жою үшін қыпшақ тобы атауларының шығу тегін жаңа деректер мен тәсілдер арқылы одан әрі жан-жақты зерттеу қажет.

Ең алдымен, қыпшақтар туралы әртүрлі атаулармен аталған қолдағы бар жазба тарихи дереккөздердің тұтас кешенін жан-жақты талдау қажет. Бұл өзіндік атаулар мен экзоэтнонимдерді нақтырақ ажыратуға және бастапқы автохтонды нұсқаларды анықтауға көмектеседі.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, жазбаша дереккөздермен қатар, олардың шығу тегі мен тереңірек мағыналық контекстін нақтылау үшін лингвистика, этимология және сөздердің семантикалық талдау деректеріне жүгіну басымдыққа ие сияқты. Сол арқылы қыпшақ этнонимінің шығу тарихын әртүрлі концепция негізінде талдау арқылы, жан-жақты

дәлелдемелермен танысамыз. Қыпшақ атауының пайда болу тарихы, саяси байланыстары туралы деректер қазақ тарихы үшін құнды болып табылады. Себебі тарихи деректерге сүйенсек, қазақ атауының қалыптасуына қыпшақ этникалық тобы өз әсерін тигізді. Оған себеп, қазақ тілі нақ осы қыпшақ тіл тобына жататындығы. Қыпшақ мемлекеті құлағанымен, оның құрмындағы тайпалар өмір сүруін жалғастырды. Жерінің, елінің тәуелсіздігі үшін Башман, Баян, Жықу сияқты қыпшақ батырларының бастауымен олар ұзақ күресті. Моңғол шапшқыншылығына дейін Қазақстан аумағында өмір сүрген тайпалардың ортақ тілі мен мәдениеті болған. Одан кейін де, Алтын Ора, Ақ Орда заманында қыпшақ тілі ресми тіл ретінде қолданыста болды деген пікірлер мен деректер бар. Археология, антропология және оған қатысты пәндер материалдарын тарту маңызды рөл атқаруы мүмкін. Олар қыпшақтардың түстік сипаттамалары немесе олардың мекендейтін жерлерінің табиғаты туралы гипотезаларды одан әрі тексеруге мүмкіндік береді. Кешенді, пәнаралық көзқарас, сондай-ақ қолда бар дәлелдемелердің жиынтығына сүйене отырып, бар тұжырымдамаларды сыни тұрғыдан қайта қарауға және олардың күшті және әлсіз жақтарын анықтауға көмектеседі. Ақырында, ары қарайғы зерттеулер барысында бұрын назардан тыс қалып келген фактілер мен мәселенің қыр-сыры негізінде қыпшақ атауларының шығу тегіне қатысты мүлде тың ойлар мен болжамдарды алға тартуға болады. Жалпы, мәселені заманауи әдістер мен тәсілдер арқылы жан-жақты зерттеу қыпшақ этнонимдерінің тарихи тамыры туралы білімімізді айтарлықтай тереңдетіп, түркология мен тарих ғылымының осы маңызды саласына тың жаңалықтар әкеледі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Карамзин Н.М. Предания веков (Сказания, легенды, рассказы из «Истории государства Российского»). – М.: Правда, 1988. – 434 с.
2. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар: История юж.-рус. степей IX-XIII вв. – Киев: Унив. тип. (И.И. Завадского), 1884. – 321 с.
3. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. – 1 том. – Алматы: Атамұра, 2010. 50; 64 бб.
4. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения. – Т. I. – М.: Наука, 1963. – С. 23-135.
5. Бартольд В.В. Кыпчаки. Сочинения. – Т.У.– М.: Наука, 1968. – С. 45-83.
6. Кумеков Б.Е. Государство Кимеков IX-XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 156 с.
7. Кумеков Б.Е. Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VIII-XIV вв. – Алма-Ата: Наука, 1987. – С. 268.
8. Көмеков Б.Е. Кыпшақтар // Жалын, 2004. – № 2. – 34-45 - бб.
9. Ахинжанов С.М. Из истории взаимоотношений кыпчаков и Хорезма // Археологические исследования в Казахстане. – Алама-Ата, 1973. – С. 59-70.
10. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Издание исправленное. – Алматы: Ғылым, 1995. – с. 296.
11. Жуманғалиев М. On the question of the etymology of the names of kipchaks // Научный журнал «Вестник НАН РК». – 2022. – №. 1. – С. 245-251.
12. Даль В.И. Толковый словарь великорусского языка. – Т. 3. – СПб., М., 1907. – с. 664.
13. Евстигнеев Ю.А. кыпчаки/куны/половцы/куманы – один этнос или четыре? //Лавровский сборник. Материалы XXXIV и XXXV среднеазиатско-кавказских чтений. – 2010. – Т. 2011. – С. 25-29.
14. Рашид ад-дин. Сборник летописей. – М.-Л., 1952. – Т. I. Кн.1. – С. 84.
15. Әбілғазы Баһадүр. Түрік шежіресі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 19-20 бб.
16. Козыбаев М.К. История и современность. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 252 с.

REFERENCES:

1. Karamzin N.M. Predaniya vekov (Stories, legends, stories from "History of the State of Russia"). - M.: Pravda, 1988. - 434 p.
2. Golubovsky P.V. Pechenegs, Turks and Polovtsy to the invasion of the Tatars: History of the Southern-Russian stage of the IX-XIII centuries. - Kyiv: Univ. type (I.I. Zavadskogo), 1884. - 321 p.
3. History of Kazakhstan. From ancient times to the present. - 1 volume. - Almaty: Atamura, 2010. 50; 64 pp.
4. Barthold VV. Turkestan in the era of Mongol invasion. Composition. - T. I. - M.: Nauka, 1963. - S. 23-135.
5. Barthold VV. Kipchak. Composition. - T.U.- M.: Nauka, 1968. - S. 45-83.
6. Kumekov B.E. Gosudarstvo Kimekov IX-XI centuries. according to my Arabic source. - Alma-Ata: Nauka, 1972. - 156 p.
7. Kumekov B.E. Arabic and Persian sources on the history of Kypchaks VIII-XIII centuries. - Alma-Ata: Nauka, 1987. - S. 268.
8. Komekov B.E. Kipchaks // Jalyn, 2004. - No. 2. - pp. 34-45.
9. Ahinzhanov S.M. From the history of the relationship between the Kypchaks and Khorezma // Archaeological research in Kazakhstan. - Alama-Ata, 1973. - S. 59-70.
10. Ahinzhanov S.M. Kypchaks in the history of medieval Kazakhstan. Edited edition. - Almaty: Science, 1995. - p. 296.
11. Zhumangaliev M. On the question of the etymology of the names of Kipchaks // Scientific Journal "Vestnik NAN RK". - 2022. - No. 1. - S. 245-251.
12. Dahl V.I. Interpretive dictionary of the Great Russian language. - T. 3. - St. Petersburg, M., 1907. - p. 664.
13. Evstigneev Yu.A. Kypchaks/Kuns/Polovts/Kumans - one ethnic group or four? // Lavrovsky collection. The material of the XXXIV and XXXV Central Asian-Caucasian readings. - 2010. - Vol. 2011. - S. 25-29.
14. Rashid al-Din. Collection of chronicles. - M.-L., 1952. - Vol. I. Book 1. - S. 84.
15. Abilgazy Bahadur. Turkish chronicle. - Almaty: Mother tongue, 1991. - pp. 19-20.
16. Kozybaev M.K. History and modernity. - Alma-Ata: Science, 1991. - 252 p.

ИСТОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ НАЗВАНИЯ КИПЧАК

Ахметханова А.Н

Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, Республика Казахстан,
г.Талдыкорган

*e-mail: aijan.a.94@mail.ru

В статье рассматривается происхождение названий кыпчакского этноса «кыпчак», «половцы», «куманы» и др. На научной основе анализируются выводы и теории, предложенные зарубежными и отечественными историками и лингвистами о происхождении кыпчакского названия. Среди тюркоязычных племен, населяющих территорию Казахстана, кыпчаки — единственное государство, занимающее особое место в процессе формирования казахского народа и имеющее большое значение в его политической истории. После обретения нашей страной независимости наша история приняла новое направление, и многие исследования направляются с новой точки зрения. Среди них история племен, сыгравших особую роль в формировании казахского народа. Многие племенные союзы и государства, населявшие территорию Казахстана, оказали большое влияние на формирование корней страны. Одним из таких политических союзов было племя кыпчаков и образованное ими кыпчакское государство. Исследование

происхождения этнонима «кыпчак», исконного названия кыпчаков, проживавших в историко-географической области Дешти-кыпчаков и имевших политическое влияние и многочисленность среди тюркских племен, привлекло внимание не только отечественных историков, но и зарубежные историки и лингвисты. Наша исследовательская статья призвана рассмотреть историю и значение названия «кыпчак». Для истории Казахстана ценны сведения об истории названия Кыпчак и его политических связях. Потому что по историческим данным свое влияние на формирование казахского имени оказал кыпчакский этнос. Причина этого в том, что казахский язык принадлежит к этой кыпчакской языковой группе. Несмотря на распад Кыпчакского государства, племена, входившие в его состав, продолжали жить. Они долго боролись за независимость своей земли и страны, начиная с таких кыпчакских героев, как Башман, Баян и Жику. До монгольского нашествия племена, проживавшие на территории Казахстана, имели общий язык и культуру.

Ключевые слова: *Кипчак, половец, куман, этноним, тюркология, Дечти Кипчак, род, племя*

HISTORY ORIGIN NAME KIPSHAK

Akhmetkhanova A.N

Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan

*e-mail: aijan.a.94@mail.ru

The article examines the origin of the names of the Kipchak ethnic group "Kipchak", "Polovtsy", "Kumans", etc. The conclusions and theories proposed by foreign and domestic historians and linguists about the origin of the Kipchak name are analyzed on a scientific basis. Among the Turkic-speaking tribes inhabiting the territory of Kazakhstan, the Kipchaks are the only state that occupies a special place in the process of formation of the Kazakh people and has great significance in its political history. After the independence of our country, our history took a new direction, and many studies are directed from a new point of view. Among them is the history of tribes that played a special role in the formation of the Kazakh people. Many tribal unions and states that inhabited the territory of Kazakhstan had a great influence on the formation of the country's roots. One of these political unions was the Kypchak tribe and the Kypchak state. The study of the origin of the ethnonym "Kipchak", the original name of the Kipchaks, who lived in the historical-geographical region of Deshti-Kipchaks and had political influence and large numbers among the Turkic tribes, attracted the attention of not only domestic historians, but also foreign historians and linguists. Our research article is designed to consider the history and meaning of the name "Kipchak". For the history of Kazakhstan, valuable information about the history of the name Kypchak and its political connections. Because according to historical data, the Kypchak ethnos exerted its influence on the formation of the Kazakh name. The reason for this is that the Kazakh language belongs to this Kypchak language group. Despite the collapse of the Kipchak state, the tribes that were part of it continued to live. They fought for the independence of their land and country for a long time, starting with such Kipchak heroes as Bashman, Bayan and Zhiku. Before the Mongol invasion, the tribes living on the territory of Kazakhstan had a common language and culture..

Keywords: Kipchak, polovets, kuman, ethnonym, Turkology, Detchti Kipchak, tribe